

ВІДГУК

на дисертацію ГОДІК Катерини Олександрівни на тему:

«Концепт “бісовщини” в творчості українських та російських письменників першої половини ХХ століття», подану на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук за спеціальністю

10.01.05 – порівняльне літературознавство

Ю. Лотман у роботі «Сюжетний простір російського роману ХІХ ст.», не заперечуючи розмаїття сюжетних варіацій реалістичного роману, вважає, що «різні типи культури характеризуються різними сюжетними просторами», на його думку, застосовуючи генетичний та типологічний підходи, можна виокремити певні сюжетні інваріанти, притаманні тій чи іншій літературі. У своїй статті Ю. Лотман реконструює «глибинні міфологічні сюжети» в російському романі ХІХ ст. Думаю, в цьому контексті варто аналізувати і феномен «бісовщини», виявленню якого присвячена дисертаційна робота Катерини Годік. Авторка робить спробу описати національні особливості феномену «бісовщини» в українській та російській літературах першої половини ХХ ст., звертаючись до терміну «концепт» (як синоніми використовуються слова «поняття», «феномен», «метаконцептом» називається архетип – див. розділ 1.1.1 «Поняття “концепт” в літературознавстві»). Катерина Годік наводить панораму визначень та інтерпретацій терміну «концепт», проте чіткого визначення, як його розуміє автор, у першому розділі немає. Якщо зважати на контекст вживання цього терміну, словом концепт означається тема, комплекс мотивів, топос. Проте деяка термінологічна невизначеність змушує називати концептом дуже різні речі, наприклад, говорити про концепт «мала людини» (с. 113), хоча тут швидше йдеться про конкретний історико-літературний феномен – тип «малої людини» (маленький человек) в російській літературі 2-ої пол. ХІХ ст.

У дисертаційній роботі Катерина Годік звертається до текстів досить широкого часового періоду – перша половина ХХ ст., вона досліджує важливі для літературознавства питання, джерела та етапи формування концепту

«бісовщина», фактори, які впливали на його «засвоєння» в обох літературах, виявляє національні особливості українського та російського варіантів, спільні теми і мотиви, типологічні риси персонажів, які уособлюють «бісів». Дисертантка фокусується на реконструкції саме філософсько-етичних рис «бісовщини», визначаючи її як «феномен людської деструктивності, яка виражається в колективній ментальності як одержимості соціальним конструюванням і проектуванням у формі утопізму, що з'єднує історичні, релігійні та ціннісні аспекти» (с. 5). Не заперечуючи такого розуміння феномену, хотілося б звернутися увагу на те, що для літературознавчого аналізу важливо також показати, яким чином певне явище реалізується в літературних творів на рівні мотивів, структури персонажів, особливості хронотопів, жанрових структур тощо.

Роман Ф. Достоевського «Бесы» – важлива складова оригінальної концепції, представленої в дисертаційній роботі. Неодноразово підкреслюється, що як в російській, так і українській версії концепт «бісовщини» успадкований письменниками 1-ої пол. ХХ ст. через роман Ф. Достоевського (с. 15, 62, 63). На жаль, генеза концепту «бісовщина» прописана в роботі не дуже чітко, адже попри осмислення роману Ф. Достоевського як певної матриці, в деяких місцях роботи стверджується, що на українську літературу активно впливала філософія Ф. Ніцше, тому концепт в українській версії набув рис «надлюдини». Згадуються в роботі бурлескно-травестійні традиції зображення «бісовщини», органічно закорінені в слов'янську карнавальну традицію, традиції зображення чорта в вертепі, оповідки про глупого чорта тощо.

Проаналізувавши внутрішню форму слова «бісовщина», К. Годік оригінально і переконливо доводить, що «бісовщина» в російську мову входить тільки після роману Ф. Достоевського, а також вказує на те, що треба розмежовувати поняття «чортівня» та «бісовщина». Авторка підкреслює, що слово «бісовщина» після роману Ф. Достоевського отримало соціальний, революційний підтекст, який стає невід'ємною складовою пізнішої рецепції. З

таким «нарощуванням» специфічного значення у слові «біс» можна погодитися, проте якщо аналізувати слововживання у статті Ф. Сологуба «Черти», побачимо, що слова «біс» та «чорт» фігурують як синоніми. Виникає питання: «недотикомка» Передонова – це чорт чи біс? Віддаючи належне соціальному підтексту роману «Бесы», не варто його прочитувати виключно як публіцистичний твір або як роман-пророцтво про соціальні катаклізми ХХ століття. Коли ми намагаємося говорити про те, що в українській літературі була переосмислена модель «бісовщини» Ф. Достоевського, то ми говоримо по суті про дуже потужний претекст, який вплинув на цілий комплекс текстів української літератури, а це потребує додаткового обґрунтування.

Вивчаючи концепт «бісовщини», Катерина Годік робить дійсно цікаву спробу визначити його структуру та смислові шари, тобто які типи персонажів, мотиви та сюжети з ним пов'язані. Найбільшу увагу авторка приділяє аналізу структури та типів персонажів – і це закономірно, адже «поетика сюжету в романі» є здебільшого «поетикою героя», тому певний герой пов'язаний з певним сюжетом (Ю. Лотман).

На сторінках 62, 64 намальовані схеми російської та української моделі «бісовщини»: герой, біс вищого рівня, біс нижчого рівня, архетипний образ матері-землі, нареченої, держави – в російському варіанті, материнського суб'єкта – в українському. Відзначимо, безумовно, цікаву візуалізацію, проте не дуже коректно називати протагоніста, героя, персонажа прозового твору «ліричним героєм» (цей термін зазвичай використовується для аналізу поетичних текстів). У дисертаційній роботі Катерині Годік виявила основні етапи розвитку героя (бісівського персонажа): 1) поплутування через страх, 2) підміна життєвих орієнтирів, 3) скоєння дрібних злочинів, 4) вчинення останнього гріха (с. 111). Доводиться, що концепту «бісовщина» притаманні: мотиви страждання та спасіння, самогубства, вбивства, втечі, мотив нівеляції жінки.

Авторці вдалося запропонувати цікаву та оригінальну інтерпретацію концепту «бісовщини», вона виокремлює «індивідуальний» (в тексті маємо

один «бісівський» персонаж) та «державницький» аспекти (група персонажів, наявність утопічних, антиутопічних тенденцій та апокаліптичних візій).

Специфіці «індивідуального етапу становлення» бісовщини в дисертації присвячено другий розділ, тут аналізуються тексти В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля», В. Підмогильного «Місто», Ф. Сологуба «Мелкий бес», М. Горького «Жизнь Клима Самгина», проза М. Хвильового. Проаналізований дисертанткою матеріал дозволяє зробити висновок про те, що тексти, в яких з'являється «індивідуальний етап становлення “бісовщини”», представляють певні жанрові форми, вони є різновидами автобіографічного та біографічного романів, романів виховання, романів кар'єри. Шлях головних героїв романів В. Підмогильного та В. Винниченка інтерпретується: як «очищення» та «фактична поразка» (В. Винниченко) та «умовна перемога» (В. Підмогильний) (с. 80). На думку Катерини Годік, ці герої не можуть реалізуватися як «біси», відтак, «вони змушені відмовитися від деструктивного начала і провадити подальше життя або в якості пересічного міщанина, або ж творчого інтелігента» (с. 80). Дисертантка пропонує цікаву національну типологію шляху у «бісовщину» головного героя: російській моделі притаманна загибель власна, українській – загибель іншої людини (с. 119). У п. 2.1.2 робиться спроба виявити концепт «бісовщини» в прозі Миколи Хвильового, зокрема аналізуються новели «Я (Романтика)», «Мати», «Наречений», «Сентиментальна історія», роман «Вальдшнепи». Порівняння романів «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського та «Вальдшнепи» М. Хвильового на інтертекстуальному рівні є однією з важливих складових дослідження (с. 84).

Кілька підрозділів другого розділу присвячено виявленню схеми «подолання бісовщини», зокрема аналізується своєрідність мотиву втечі та роль мотивів нареченої та матері. Ці розділи найкраще прописано в дисертаційній роботі. У підрозділах «2.2.1. Роль мотиву нареченої у трансформації головного героя на “біса” в творчості Миколи Хвильового» та «2.2.2. Розкриття жіночого образу через взаємодію з бісом (на матеріалі

роману В. Винниченко “Записки Кирпатого Мефістофеля”)), відповідно, виявлено та досліджено архетипний сюжет про людину, яка продала душу чорту, та його наречену (варіант цього сюжету: «чорт та його наречена»). Наречена, як і мати, уособлює «світло і добро», тому зречення цих жінок (часто вбивство) стає тією «кривавою ініціацією», яка робить з героя біса (с. 87). На думку дисертантки (розділ «Смерть як екзистенційний вибір у “бісовщині”)), «мотив втечі» в деяких проаналізованих текстах представлено через мотив самогубства (явного та морального, що може інтерпретуватися як вбивство однієї з частин душі).

Цінні зауваження в дисертаційній роботі стосуються специфіки образу матері та батька в російському та українському сюжеті «бісовщини». Якщо у Ф. Достоєвського (як пізніше і в романі Андрія Белого «Петербург», який варто було проаналізувати в дисертації) для «бісівської ініціації» потрібно вбити батька («міф про Едіпа»), то в українських текстах – вбивство батька замінюється на вбивство матері. Цікаво, що в обох слов’янських літературах присутній образ землі як уособлення матері (мотив сповіді землі у Достоєвського) та «культ землі» в українській літературі.

Отже, «індивідуальний етап» становлення персонажа можна проаналізувати в контексті типології героя-протагоніста. Індивідуальний шлях героя подається як біографічне або автобіографічне оповідання; в одному персонажі часто поєднуються герой та антигерой; відбувається еволюція персонажа від міфологічного та епічного героя до його розвінчування; сюжет часто побудований на опозиції космос – хаос; перемога бісовщини описується як перехід від космосу до хаосу, а перемога над бісовщиною, навпаки, повертає світ у стан структурованості, впорядкованості.

Третій розділ дисертації присвячено утопічним та антиутопічним тенденціям в українській та російській літературах 1920-1950-х рр., які можна інтерпретувати, на думку Катерини Годік, як «державницький» етап розвитку концепту. На прикладі романів А. Платонова «Чевенгур» та Т. Осьмачки «План до двору» робиться спроба реконструювати структуру бісівської «лже-

соборності», рівень вищих та нижчих бісів. Дисертантка окреслює важливий антиколоніальний підтекст українського варіанта міфа, вона спостережливо відмічає, що часто біси в творах української літератури – це чужі істоти, тобто в творах реалізується опозиція свій – чужий, яка корелює з опозицією український – російський.

Катерина Годік докладно описує, як в аналізованих текстах реалізуються мотиви «ініціації», «перетворення», спасіння, мотиви «втечі» (спасіння або загибель (апокаліпсис)). Проект спасіння та перетворення реальності розглядається як мотив тотального закріпачення, як трансформація Царства Небесного у Царство Звіра. У розділі 3.2 реконструюється «концепт спасіння» (с. 136), для цього залучаються романи «Сонячна машина» В. Винниченко (майже завершено 1924 р., видання датується 1928), «Лепрозорій» (1938), «Нова заповідь» (1932, 1937), «План до двору» Т. Осьмачки (1951), з російських творів розглядається роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» (1929–1940). Дисертантка виявляє кілька варіантів «порятунку»: смерть, божевілля, асиміляцію, втечу. У творі М. Булгакова виявлено «мотив покарання», спостережливо акцентовано на тому, що бісівська структура Москви насамперед представлена бісами нижчої ієрархії.

Можна побачити, що в текстах, проаналізованих як зразок «державницького етапу», значно розширюється географія. Тому було б цікаво простежити символічну топологію в цих текстах, специфіку географічного виміру, чи змінюється сюжет, структура персонажів «бісовщини», коли дія розгортається в різних топосах: Україні, Росії, Франції. Як топос «бісовщини» обумовлений географічним простором. Наведу приклад з романів Ф. Достоєвського: для нього Швейцарія та Сибір уособлюють ті місця на географічній мапі, звідки приходять спасіння/загибель. Сибір впає в сюжет смерть – пекло – воскресіння (Ю. Лотман). На думку Е. Мелетинського, чужоземці у Ф. Достоєвського зображуються на периферії світу як «дрібні біси».

За Р. Бартом прочитання літературного твору має бути різноплановим, один з важливих рівнів є рівень «історико-літературний», а саме реконструкція культурно-історичних контекстів. Якщо використовувати термінологію Р. Барта, то дисертантка працює насамперед у сфері «символічного» та «акціонального» кодів (акціональний код пояснює, яким чином підтримується фабульний каркас розповіді), але не менш важливим є «культурний код» (історико-літературний контекст) та «інтертекстуальний» аналіз (тобто підтвердження тези про те, що саме текст Ф. Достоєвського «Беси» є вагомим претекстом «бісовщини» в українській та російській культурах). Щодо історико-літературного контексту, згадаємо, що деякі з аналізованих творів так званого «індивідуального етапу становлення» побудовані за зразком автобіографічного та біографічного роману. Не можна не враховувати, що роман «Місто» В. Підмогильного створювався за аналогом романів виховання (романів кар'єри), зокрема роману Гі де Мопассана «Любий друг». Варто окреслити ще один історико-літературний контекст к. 1920-1930-х рр., коли персонаж-чорт міг накладатися на сюжет про формування, перевиховання «нової людини» (за Хансом Гюнтером, архетип героя, мудрого батька, архетип матері та ворога були основними в літературі соцреалізму). Як продовження теми, можна було б запропонувати дослідити не тільки архетипи матері та героя/антигероя (як це було цікаво зроблено в дисертаційній роботі), а спробувати виявити, яким чином трансформується в текстах російської та української культури цього періоду архетип батька та ворога.

Не можна не сказати ще про одне «перехрещування» міфів. Концепт «бісовщини» генетично перегукується з міфом про Христа – одним з основних в російській літературі поч. ХХ ст., а також міфом про друге пришествя Христа або антихриста. Не менш захоплюючим та закономірним в контексті запропонованої теми було б дослідити, як концепт «бісовщини» співвідноситься з мотивами блудного сина та самозванця (підміни, несправжності, обману).

Щодо критеріїв підбору матеріалу для дисертації варто висловити таке міркування. По-перше, аналізуються різножанрові тексти: від новел М. Хвильового до епопеї М. Горького, що розмиває критерії відбору. По-друге, тексти М. Булгакова та М. Горького – це різні типи творів – один заборонений, який не підлягав ані самоцензурі, ані цензурі державній, другий текст – писався та видавався в умовах жорсткого сталінського контролю за культурою.

Підсумовуючи, можна сказати, що ознайомлення з дисертацією К. Годік дає всі підстави позитивно оцінити дослідження. У роботі представлена новаторська, оригінальна концепція, робота виконана на високому філологічному рівні. Разом з тим, видається доцільним звернути увагу на декілька моментів з метою їх поглиблення у подальшій роботі.

1. У дослідженні бракує аналізу знакових текстів російської літератури, де наявний концепт «бісовщини», тому виникає питання про принципи відбору текстів. Йдеться про роман Андрія Белого «Петербург», твори Леоніда Андрєєва, трилогію Д. Мережковського «Христос и Антихрист», романів В. Брюсова «Огненный ангел». Можна було б звернути увагу на тексти 1920-х рр., де пародійно осмислюється образ чорта, наприклад, книжку І. Еренбурга «Необычайные похождения Хулио Хуренито» (1922), свого часу дуже популярну в Україні.

2. У науковій роботі прийнято цитувати твори, які аналізуються, за повним зібранням творів, а не за популярними виданнями або електронними ресурсами. У дисертації роман В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля» цитується за популярним виданням харківського «Фоліо», а «Мелкий бес» Ф. Сологуба, «Жовтий князь» В. Барки, «Жизнь Клима Самгина» М. Горького, «Братья Карамазовы», «Преступление и наказание» Ф. Достоевського, «Ротонда душоубців», «План до двору» Т. Осьмачки, «Слово за тобою, Сталіне!» В. Винниченка (43, 59, 76, 77, 143, 165, 178, 194) – за електронними виданнями. Такі неакадемічні видання не є вивіреними та утруднюють посилання на сторінки. Те саме стосується і наукових текстів

(пункти в списку літератури: 28, 41, 52, 61, 111, 137, 138, 151, 157, 184, 189, 191, 218, 220), які наводяться без посилання на джерело публікації. Не прийнято цитувати джерело за іншим джерелом, спеціально не вказуючи причину такого цитування: у дисертації наявне посилання на працю П. Єфремова за перевиданням В. Підмогильного у видавництві «Веселка» (с. 77); на праці Г. Грабовича за текстом Ю. Шаповала (с. 81, п. 216); статтю Б. Коваленка з передмови до видання творів Антоненка-Давидовича (с. 116); цитування без посилання (с. 80).

3. Існує проблема стилю (с. 83, 90, 155); «маленький человек» як тип в літературі російського реалізму варто перекладати не як «дрібна людина», а як «маленька людина» (с. 115). Важко сприймати текст, коли дисертантка пояснює ситуацію, оперуючи тільки категоріями «1, 2 етапи становлення». Подекуди наявні завеликі цитати з текстів: с. 105, 115.

4. Структурно не дуже вмотивовано аналізувати образ Ставрогіна в 2-му розділі (2.2.3), адже дослідження роману Ф. Достоевського «Бесы» не було завданням авторки. Розділам 1, 2, 3 не вистачає узагальнюючого вступу, хоча треба відмітити наявні в кожному розділі добре структуровані висновки. У процесі роботи над темою варто було б звернутися до робіт Є. Мелетинського, Ю. Лотмана, Ж. Батая «Література та зло», до робіт про соцреалізм, адже аналізовані тексти 1930-х років перебувають в ситуації конфронтації або адаптації до цієї провідної на той час стильової течії.

Проте висловлені у відгуку зауваження не можуть вплинути на високу оцінку дисертаційного дослідження.

В авторефераті дисертації повно висвітлено основні положення цієї роботи. Список бібліографії складає 227 позицій. Список публікацій автора, наведений в авторефераті, включає 7 основних (з яких 2 – у зарубіжних виданнях), 1 стаття – в виданні, яке входить в наукометричну базу Index Copernicus, 1 додаткове джерело. Статті відображають основні теми і сюжети дисертації.

Вважаю, що дисертація ГОДІК Катерини Олександрівни на тему: «Концепт “бісовщини” в творчості українських та російських письменників першої половини ХХ століття», подана на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство, – відповідає усім вимогам, що висуваються до цього наукового жанру, написана самостійно, творчо і є оригінальним дослідженням. Автор дисертації гідний присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – «порівняльне літературознавство».

Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19.08.2015 р.

12 лютого 2018 року

Пашко О.В.,

кандидат філологічних наук,

старший викладач

кафедри літературознавства

Національного університету

«Києво-Могилянська академія»

Пашко

